

S. Benedek András

Könyvek a „gens fidelissimáról” és Kárpátaljáról

Fél évszázad gyilkos csöndje után a Kárpátalján a magyarokkal együtt élő testvérnép, a ruszin megindította küzdelmes harcát e népcsoport legitimációjáért. A birodalom, de még utódja, az új ukrán állam sem volt hajlandó elfogadni e nemzetiség létezését. Segítségükre voltak – mint mindenhol – az érvényesülésért az identitásukat feláldozó helyi „történészek, szaktudósok”.

A kilencvenes évek végén, többéves, néha reménytelennek tűnő próbálkozások után, nemzetközi nyomásra Ukrajna engedélyezte a ruszin önmegnevezését, a tényleges kibontakozás elé azonban számtalan akadályt gördített. Nem véletlen, hogy a jelen ruszinjai elé példaképpen a múltat, a múlt értékeit állító tanulmányok, könyvek elsősorban külföldi támogatással és leggyakrabban külföldön jelennek meg. Ezek ismerete nemcsak a kárpátaljai ruszinok, de az együtt élő magyarok számára is fontos, hasznos és tanulságos lehet. Ezt kívánja elősegíteni az alábbi rövid összeállítás is.

A Haza

Manapság a csángók anyanyelvi küzdelmére gondolva alkothatunk csak képet arról, milyen helyzetben van ma a fél évszázadig nyelvétől, kultúrájától, történelmétől megfosztott testvérnép, a ruszin. Nagyszabású szépirodalmi és tudományos vállalkozások helyett így válhat létfontosságúvá például egy a vasárnapi iskolák számára kiadott **olvasókönyv**. Ezt az origót állítja elénk a rövid beköszöntő is, amely hitet tesz a ruszinság csakazértis léte, hagyományai mellett.

Az iskolai segédkönyvként kiadott kötet egyszerre a ruszin irodalom antológiája s a féle 19. századi ’népolvasmány’, találós kérdésekkel, mesékkel, népdalokkal, műfordításokkal, rövid, a ruszinság történelmi sorsát meghatározó kronológiával s a szerzők nemzetiség, származás szerinti bemutatásával.

A történelmi mondák, történetek értelemszerűen a magyar–ruszin közös történelmi sorsot illusztrálják, ahogy a nyelvben is tetten érhető az évszázadok egymásra hatása.

A szerzők között ott vannak a ruszin írásbeliség legjobbjai (Hodinka Antal, Duhnovics Alekszander, Lucskaj Mihajlo, Markus Alekszander és Szlavko Szlobodan), nagyukrán, cseh és magyar szerzők fordításai.

A feladatához mérten gazdagon illusztrált kötet összeállítója Igor Kercsa. A hazai ruszin oktatás mellett elsősorban Kárpátalja iskolásainak szánt kiadvány kissé meglepő módon, mégis törvényszerűen a budapesti Józsefvárosi Ruszin Kisebbségi Önkormányzat támogatásával látott napvilágot.

(Utcuznyina. Csitanka pro negyilnyi skoli. Megjelent a Józsefvárosi Ruszin Kisebbségi Önkormányzat támogatásával. Bog-Art Design, Nyíregyháza, 2001.)

Ruszinok nyomában

Sasvári László eredeti fotókkal illusztrált kötete egy elsüllyedt világ dokumentumait gyűjti egybe. Előzménye az a *Térképkiegészítés* címmel megjelent közlemény, amely ko-

rábban a *Ruszynszkij Zsivot* hasábjain jelent meg. Egyben folytatója is annak a munkának, amelynek során a kérdéskör egyik leglelkesebb követője, P. R. Magocsi összeállította a ruszinság etnikai és földrajzi térképét.

Dr. Sasvári László, dr. Popovics Tibor Miklós és Zelles László hosszas terepmunkát követően először a Magyar Rádió ruszin adásaiban számolt be az eredményekről, a ruszin görög katolikus hagyományok magyarországi „örhelyeiről”. Egy olyan letűnt világ emlékeit tárja elénk ez a könyv, amely tematikusan követi végig a ruszinok betelepülése utáni korszak magyarországi vármegyéit és azok ruszin kapcsolatait. Ez a könyv is bizonyítéka annak, hogy a ruszin nemzetiségnek kiterjedt közép-európai kapcsolatai voltak, szemléletében és életmódjában a közép-európai népek közösségébe tartozik, és évszázados együttélése a magyar és más népekkel hatással volt e multikulturális régió kulturális, gazdasági fejlődésére.

Igen értékes eleme a könyvnek az összehasonlító kutatások alkalmazása. A ruszin és szerb, ruszin és görög, ruszin és örmény kapcsolatok, e kultúrák egymásra hatása a kutatástörténet szinte ismeretlen térréviáit érinti.

A vallástörténeti anyag abból indul ki, hogy a ruszinság története elválaszthatatlan a görög katolikus egyház történetétől. Ez az az axioma, amelyből kiindulva megfelelő tükrökben látjuk-láthatjuk e népcsoport hagyományvilágát, néprajzi sajátosságait, fellelhető szokásait, kulturális értékrendjét stb.

A tanulmány lényegében egy sajátos magyarországi barangolásra hív, melynek során egy már-már elfelejtett népcsoport hétköznapijai tárulnak elénk, és a színes, leíró stílusnak köszönhetően megismerhetjük a ruszin embert, gazdag érzésvilágát, vendégszeretetét, természetközelségét és munkaszeretetét.

Nem kerülheti el a szerző a magyarországi ruszinság történetének egyik leglényesebb kérdését: az asszimilációt. A több évszázados együttélés, a nyelvi elszigeteltség értelem szerűen hatással volt a ruszin nyelvi közösségekre. Így számos településen már csak a ruszinság tetten érhető nyomait tárhatják fel a kutatók. A ruszinság megmaradt képviselői számára ezek az utolsó pillanatok, hogy felmutassák kultúrájuk értékeit, és továbbörökítsék nyelvüket. A könyv kétnyelvűsége (magyar és ruszin) jól érzékelteti a megcélzott közönség kettősségét is.

(Sasvári László: *Ruszynok nyomában... – Po sztopám ruszyniv. Belváros-Lipótváros Ruszin Kisebbségi Önkormányzat, Budapest, 2001.*)

Egestas Subcarpathica

Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez – tájékoztató monografikus kiadvány alcíme. Adott esetben a többes szám három nagy témakört takar. Ez a három téma akár külön kötetben is megjelenhetett volna, hiszen az alapvető egyezésem, amely térben és időben nyilvánul meg, mind a tárgyalás, a téma megismertetésének felépítése tekintetében elkülöníthető egymástól.

Az első rész (Vasútépítés az Északkeleti-Felvidéken és a Tiszaháton [Ung, Bereg, Ugocsa és Máramaros vármegyékben] 1872–1919) önálló közlekedéstörténeti kismonográfia.

A mai Kárpátalja vasútvonalai természetesen az ország s ezen túlmenően a monarchia gazdasági érdekeinek megfelelően épültek. A tervezés és részben a kivitelezés is még az abszolutizmus idején megindult, a kiegyezés után nagy lendületet kapott, majd egy általános gazdasági visszaesést követően Baross Gábor, a vasminiszter idején vált rendszerezetté és ami a legfontosabb: vasúthálózati rendszerré.

A fejlesztések alapvetően az Északkeleti Szárnyvonalhoz és a Debrecen–Szatmárnémeti vonalhoz kapcsolódtak, és alapvetően külgazdasági, hadászati és iparfejlesztési érdekeket szolgálva három, Galíciába és Bukovinába csatlakozó vonalra koncentráltak (a Tisza, a Latorca és az Ung völgyében). Ezek közül a Munkács–Szolyván a határig húzódó vonal került előtérbe mind megépítésének idejét, mind fontosságát tekintve. Ezt a három elágazást kötötte össze az alföldi területen Sátoraljújhelytől, illetve Ungvártól Királyházán és Halmin át Szatmárnémetiig húzódó vonal, amely a vasútépítések során a magyar körvasút része lett. Azé a körvasúté, amelynek számos határ menti magyarlakta terület „köszönhette” szerencsétlen sorsát Trianon után. (Lásd: a Kisantant közvetlen vasúti összeköttetése.) Kárpátalján ez a negatív hatás még hatványozottabban jelentkezett, hiszen a Prágának ítélt Ruszinföld e vasútvonal nélkül megközelíthetetlen lett volna a gyarmatosítók számára.

Az országos jelentőségű vasútvonalak mellett a mai Kárpátalja területén több helyi érdekű vonal is épült. Ezek közül a legjelentősebbek az Ungvár–Antalóci, a Borzsavölgyi, a Taracsvölgyi vonalak, valamint a Máramarosi Sóvasút. Tudnunk kell azonban, hogy szinte mindenhol épültek kisebb vasutak, ahol az ipar vagy bányafejlesztés megindult. (Ezek közül a néprajzba is beépült a Viskről az Avason át vezető vonal. Ennek részletes leírása azonban nincs benne a kötetben.)

Az impériumváltásig megépült, igen szerteágazó és a mai Kárpátalja jelentős részét behálózó vasúthálózat kialakulásának történetét ismertetve a könyv szól a meg nem valósult vasúttervekről is. Nem épült meg a negyedik határon átvezető vonal a Nagyág völgyében, amely a Toronyi hágón keresztül vezetett volna. Nem valósult meg a Nyíregyháza–Vásárosnamény–Beregszász vonal sem, amely Gáton át később Munkácsot is elérte volna. (Csak érdekeséggként: ez a 3-as út vonalvezetésének is egyik variánsa!) Munkács ugyanakkor a Hegyhát községein keresztül szeretett volna a Borzsavölgyi vasúttal s így Beregszászsal közvetlen kapcsolatot teremteni. (Talán ennek a megépítése menthette volna meg a beregszászi és kaszonyi járásokat az elcsatolástól!)

Zemplén–Ungban Nagymihály felől terveztek egy Ungvárra vezető normál nyomtávú vasutat, Ugocsában pedig egy Halmi–Tiszaújlak összeköttetést. Ezek mellett, elsősorban Máramarosban több feltáró iparvasutat is terveztek, ezek azonban a megyének Románia és Csehszlovákia közti felosztása után okafogyottá váltak.

Míg ez a fejezet alapvetően gazdaságtörténeti jellegű, az ugyancsak gazdasági kérdéseket érintő II. fejezet (A hegyvidéki akció. 1897–1919) óhatatlanul a kisebbségi lét lényegét érinti. A bécsi kamara és a Rákóczi-szabadságharc bukása után megjelenő külföldi nagybirtokosok gazdaságpolitikája megbontotta a törekeny egyensúlyú hegyvidéki táj természetes gazdasági harmóniáját. Két évszázad alatt olyan nyomorba kényszerültek a ruszinok, amelyből nem volt kiút, s amely a hihetetlen méreteket öltő kivándorláshoz vezetett.

A 19. század utolsó negyedében ezt a közösség egyetlen képviselője, a görög katolikus egyház s maga a magyar állam is jól érzékelt, megoldást keresett az elmaradott tájegységek felkarolására.

Az állami szándék vezetett a hegyvidéki akció nagyszabású tervéhez, amely eredeti formájában a teljes kárpáti hegyvidékre kiterjedt, a Tátrától a Székelyföldig. A helyi erők, az északkeleti részen a már említett uniátus egyház, az Ungváron székelő Munkácsi Püspökség támogatása azonban lényegében csak a könyv által tárgyalt területen tette lehetővé a nagyszabású tervek kibontakoztatását.

Ez a kormányzat számára bizonyos fokig kényszer is volt. Firczak Gyula püspök ugyanis nem léphetett fel teljes energiával az államrezon számára konkurenciát jelentő Katolikus Néppárt ellen, amíg nem tapasztal határozott intézkedéseket népe nyomorának enyhítésé-

re. A Katolikus Néppárt ugyanis az ideológiai alapon elkülönülő pártstruktúrákkal szemben éppen az azokon túlmutató erkölcsi és szociális kérdésekre helyezte a hangsúlyt.

Az előzetes tárgyalásoknak megfelelően 1897 januárjában Firczak Gyula munkácsi püspök és a vidék 14 országgyűlési képviselője memorandumot nyújtott be a miniszterelnöknek (Emlékirat az északkeleti Kárpátok közt és alján lakó ruthén nép szellemi és anyagi viszonyainak elősegítése és felvirágoztatása tárgyában). Ennek az emlékiratnak a megállapításai, főbb pontjai nyomán indult meg a rutén segélyakció, amelynek irányítója Egán Ede lett, a Földművelésügyi Minisztérium egykori munkatársa, aki már közel egy évtizeddel korábban foglalkozott a kárpáti peremvidék gazdasági kérdéseivel, s éppen ez idő tájt tért vissza Németországból, ahol felesége birtokait igazgatta, illetve Svájc-ból, ahol a hegyvidéki gazdálkodást és állattenyésztést tanulmányozta.

Elsőként a munkácsi hegyvidéki kirendeltség alakult meg. Ezen belül a szolyvai járás volt a kísérleti terep. Az akció főbb pontjai (földbérlet, fajtanemesítés, hitelszövetkezet) már az első időben komoly eredményeket értek, ugyanakkor a ruszín népre rátelepedett uzsorások, korcsmabérlők stb. anyagi érdekeit veszélyeztették. Az érdekeltek összehangolt támadása hamarosan az általuk irányított sajtóban is megindult, olyannyira, hogy a lényegében a liberális oldalt támogató Ady Endre is kénytelen volt fellépni a rosszindulatú rágalomokkal szemben. Ady kiállása Egán Ede mellett bizonyosan nem lett volna elég, hiszen a szellem igazsága már akkor is elveszett az érdekek kaotikus tobzódásában, de töretlen volt a kormányzat bizalma is. Már az első lépések is határozott eredményeket hoztak, az agrár- és közgazdaság kiváló gyakorlati ismerője ugyanakkor igen alapos távlati terveket is felvázolt.

Egán eltávolítása tehát a szokott eszközökkel, vádakkal és sajtótámadásokkal nem sikerülhetett. Mivel azonban az érintetteknek mindenképpen meg kellett szabadulniuk a létezésük értelmét megkérdőjelező akció vezetőjétől, nem minden alapot feltételező gyanú övezte Egán Ede váratlan halálát. Munkács és Ungvár között, a Lázi dombon ugyanis 1901. szeptember 20-án halálos lövés érte. A szemtanúk s a helyszíni szemlét végző törvényszéki bizottság egyaránt kizárta az önkézséget, a negyedik napon azonban már Ung megye közgyűlésén balesetről esik szó, s a sajtó is balesetről vagy öngyilkosságról cikkezett. Reményi Ede hegedűművész tanítványa, a Nagyláz községben élő Plotényi Nándor hegedű- és zongoraművész, akihez vendégségbe indult Egán, valamint családtagjai, baráti köre is mindvégig gyilkosságról beszéltek, amelynek eltusolását bonyolult belpolitikai érdekek indokolták.

Akik azonban abban bíztak, hogy Egán Ede halálával a hegyvidéki akció is összeomlik, tévedtek. Utódja, Kazy József a megkezdett munka méltó folytatójának bizonyult.

Botlik József a miniszteri megbízott éves jelentéseit feldolgozva mutatja be azt a fejlődést, amit az alapvetően szövetkezeti jellegű, ugyanakkor a mai kifejezéssel a „családi gazdaságokra” építő központi segítség elért. Ez a tendencia folytatódott a más, külföldi megbízatást kapott Kazy József távozása után is, amikor Berzeviczy Zsigmond vette át az akció irányítását.

A hegyvidéki akció nemcsak a gazdaságfejlesztés mélységében, de területileg is fejlődött, alighanem a mai Kárpátalja egészének érintett járásait felölelte volna, ha nem következik be az első világháború, majd az azt követő impériumváltás. Amikor a terület rövid időre visszatért Magyarországhoz, az akció újraindult ugyan, de ez a néhány év kevés volt ahhoz, hogy a bekövetkező szovjet terrorral szemben egy felkészült mezőgazdasági réteg próbálja megóvni elemi létfeltételeit.

A példa azonban előttünk van. Okos mezőgazdasági politikával a Duna-medence földművesei talán még ma is képesek lennének kiemelkedni a nyomorból és belterjes gazdálkodásukkal a „Kertmagyarország” álmát új viszonyok közt is megvalósítani.

Ez azonban csak akkor sikerülhet, ha megértjük Egán Ede tragikus sorsának üzenetét, és a „szép, új világot” ígérő hamis szólamokkal szemben szembeállítjuk a parasztpolgár munkaszeretét, hitét és emberi-közösségi büszkeségét.

A könyv harmadik része (amit a tartalomjegyzék III–V.-ik fejezetként vesz fel) lényegében egy újabb összefüggő kismonográfia, amely a helytörténeti irodalom talán leginkább hiányzó fejezetét tárgyalja: Kárpátalja Trianon utáni történetét.

A bevezető részek a helyi lakosság megkérdézése nélkül lefolytatott politikai alkukat s az ezek nyomán létrejött különös államalakulatot mutatják be. Ezt követően az ígért autonómia helyett kapott prágai gyarmati közigazgatást, az „új földesurak” érdekében megvalósított „földreformot” és a gazdasági kizsákmányolást, kulturális diszkriminációt tárgyalja.

Különös hangsúllyal szerepelnek a könyvben a Csehszlovákia 1938–1939-es szétválásával kapcsolatos események, az ismét Magyarországhoz tartozó területen folytatott gazdaságfejlesztő törekvések, a ruszin autonómia sajátosságai s az annak keretében a kulturális törekvések támogatása.

A szovjet megszállást követő terror, a megnehezedett kisebbségi sors és az utolsó (ukrán) évtized bemutatására a szerző lényegében már csak krónikaszerűen vállalkozik. Értethető ez, hiszen a negatív leltár így is igen beszédes. Nem panaszkiadvány összeállítására törekedett ebben a részben Botlik József. Ennek bizonyítékául szolgál a záró oldalakon a kiút keresésének dokumentumanyaga, a lehetőségek feltérképezése.

Az igen hasznos, a szakmonográfiák, helyismereti tájékoztatók stb. összeállításában is felhasználható nem mindennapi monográfia-együttest gazdag irodalomjegyzék és néhány, a megértést könnyítő térképvázlat teszi teljessé.

(Botlik József: Egestas Subcarpathica. Adalékok az Északkeleti-Felvidék és Kárpátalja XIX–XX. századi történetéhez. Hatodik Síp Alapítvány, Budapest 2000.)

Egy falu a hadak útján

A száz magyar falu könyvesháza, a magyar állam millenniumára megjelent sorozat egyetlen kárpátaljai kötete a Beregszász és Munkács között félúton található Gát község monográfiája.

A kötet a falumonográfiák hagyományos szerkezeti felépítését és tárgyalását követi. A bevezető rész a község tájföldrajzi behatárolása, ahol a hegy-vízrajzi kérdéseken túl a hegyeket övező vásárvonalban betöltött fontos szerepéről is képet kapunk. Mivel a jubileumi monográfia leírási rendszere ezt nem követeli meg, s talán teherterhelés is lenne az általános bemutatás számára, ezért csak itt jegyezzük meg: ez a vásárvonal nem más, mint a több ezer éves hadiút, a Baltikumtól Lengyelországon és a Szepességen át Erdély felé irányuló kereskedelem talán egyetlen „ütőere”. Ugyanígy csak a teljesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a táj arculatát, vízrajzát történelmi távlatokban nem is oly régi tektonikus mozgások alakították (az utolsó mintegy négy évszázada), s ez kényszerítette ki az út mesterséges megerősítését, amelyre a község neve is utal.

A falut övező mocsárvilág XIX. század eleji állapotát, a lápi gazdálkodást igen érzéketlenül írja le a kötet, éppúgy, mint az ezt követő árvízszabályozási munkálatok nyomán bekövetkezett változásokat.

Ezt követően a monográfia a falu és környékének történelmét mutatja be, lehetőség szerint az általánosan elfogadott kronológiai határokhoz igazodva.

Bevezetőben a középkori okleveles említések gyér forrásaival ismerkedhetünk meg, majd a királyi–királynői birtokként létrejött s az egész megye további sorsát meghatározó

munkácsi váruradalom kialakulását, tulajdonosváltásait mutatja be a szerző. Míg azonban a központi hatalom gazdasági intézkedései elősegítették a városok-mezővárosok fejlődését, a „nagypolitika” hatalmi harcai végromlásba sodorták a területet. Különösen a mohácsi csatavesztés után az északkeleti megyék, így Bereg (és értelemszerűen Gát is) a hadak országújtárá került. Az egykorvolt jobb idők emlékezete állította később Rákóczi zászlai alá az elnyomott lakosságot. Ők voltak a szabadságharc leghűségesebb katonái, akik mindvégig kitartottak a nagy fejedelem mellett.

A Rákóczi-szabadságharc bukása után a Habsburgoknak nyújtott hitelek fejében a munkács-szentmiklósi domínium a mainzi érsek utódai, a Schönbornok tulajdonába került. A XVIII. század háborúkat nem hozott ugyan a gáti lakosok számára, e nyugalom fejében azonban minden gazdasági függetlenségükről le kellett mondaniuk. Az uradalmat, amelynek tulajdonosai legfeljebb csak vadászni látogattak el a Kárpátokba, csak a minél nagyobb haszon érdekeltte, a Bécsben elbálozható aranyak száma.

Nem sokat enyhítettek a parasztság helyzetén (ne feledjük: Gát tipikus jobbágyközség, az egykori gyepűőrző falvak nemesi jogai nélkül!) Mária Terézia úrbéri rendeletei, mivel a tagosítások során a föld s az erdők túlnyomó része a domínium birtokába került.

Az ezt követő évtizedek, különösen az úthálózat és a posta kiépítésével valamivel mégis előrébb vitték a helyi lakosság sorsát. Az 1848–1849-es szabadságharc katonái közt ott szerepeltek a gáti nemzetőrök és honvéd önkéntesek is. E kérdéskört tárgyalva a szerző részletesen ír a szabadságharc helyi eseményeiről, különös tekintettel az oly kevés győztes csaták egyikére, a podheringi ütközetre.

A XIX. század második fele a viszonylagos béke és a lassú fejlődés jegyében telt el. Ezt szakította meg az impériumváltás, amikor a Párizs környéki térképrajzolók mondvasínált gazdasági indokokra hivatkozva a területet Csehszlovákiához csatolták.

Prága számos gyarmatosító intézkedésének leglátványosabb része a földreform volt, amelynek során Gát lakosai a hatalmas határból egyetlen hektárt sem kaptak, hivatkozással a lecsapolt mocsár csatornáinak központi karbantartására. A cseh földreform keretében Schönborn-Bucheim Frigyes Károly és fia ugyanis harmincöt millió koronáért eladta a munkács-szentmiklósi domíniumot a Latorica Gazdasági és Ipari Rt.-nek.

Lényegében ez a cég is Prágát, az ottani tőkét képviselte és lehetőséget teremtett jelentős számú cseh és szlovák alkalmazott idetelepítésére. A gyarmatosítás így az alapvető gazdasági haszon megszerzésén túl az etnikai kolonizációt is elősegítette.

A nehéz gazdasági körülmények megerősítették a vidék, így Gát község lakosainak balra tolódását. Ez a politikai elkötelezettség azonban a magyar uralom rövid ideig tartó restaurációja idején nem volt meghatározó, de azzá lett a szovjethatalom éveiben. Bár a felnőtt férfi lakosság elhurcolásakor számos kommunistát is táborokba küldtek, a későbbiek során számos középvezető került ki a faluból.

Az elkövetkező évek-évtizedek a látszat-jólét jegyében teltek. A pártszervek és a sajtó a mintagazdaságok közt tartotta számon a helyi kolhozot (és a párhuzamosan létező tenyészüzemet). Ma a község egyetlen gazdasága a Kárpáti Állami Tenyészüzem, amelynek földjét a fennálló rendelkezések szerint nem oszthatják fel a falu lakosai közt. A megélhetést a háztáji és a határon túl vállalt munka jelenti, igen behatárolt keretek közt. Nem véletlen, hogy a község demográfiai adatai is egyre romlanak.

A csak a lényegre koncentráló, ugyanakkor mégis szemléletes, életszerű történelmi összefoglalót a református egyház, az iskola és a műkedvelés ugyancsak történelmi áttekintést nyújtó bemutatása követi, majd a néprajzi szokások, a tárgyi néprajz és a népköltészet sajátosságaival ismerkedhetünk meg. Gát községnek éppen a Nagy Út melletti elhelyezkedése nem kedvezett a hagyományok konzerválódásának, fennmaradásának, fel-

találhatók azonban korabeli leírások és egyéb dokumentumok, amelyek segítségével rekonstruálható a jó száz évvel ezelőtti néprajzi közeg, hagyományos életforma.

A kötet befejező részét akár önálló kismonográfiának is nevezhetnénk. Ez a falu legismertebb szülöttjének, Kovács Vilmosnak az életútját és irodalmi munkásságát mutatja be. Kovács Vilmos költő valóban a kárpátaljai magyar kultúra emblematisz személyisége. A magyar kultúra egységes egészétől mesterséges eszközökkel elszakítva szinte egyedül kellett bejárnia azt az utat, amely a XVIII. századi ún. „nemzetietlen kortól” a modern magyar irodalomig ívelt. Tehetségének erejével azonban képes volt erre is, és a sajnálatosan korán bekövetkezett halála előtti évtizedben már a magyar irodalom fő vonulatához tartozott. Kovács Vilmos ugyanakkor a helyi közélet meghatározó személyisége is volt. Fodó Sándorral és Benedek Andrással együtt ő volt a mai szóval „polgárijogi mozgalomnak” nevezett küzdelem megindítója és egyik vezetője.

Kovács Vilmos hagyatéka immár másfél évtizede élő hagyomány Kárpátalján. Irodalmi Kör, kulturális díj, számos kiadás és a különböző ünnepi alkalmakon felhangzó versek is jelzik ezt, s a tanítványok, kortársak élő emlékezete.

A Gát-monográfiát közel tucatnyi szöveges dokumentum, számos fénykép, térképvázlat teszi teljessé és szemléletessé. Sokat köszönhet a kötetet a szakmai lektor, Soós Kálmán munkájának is.

(Botlik József: *Gát. Száz magyar falu könyvesháza Kht., Budapest, é. n.*)

A szaktudományos megismerés felé

A kárpátaljai magyarság történeti kronológiája 1918–1944. A Fedinec Csilla által készített szakmunka címét érdemes így, önmagában leírni. A hályogkovács bátorságával végzett eddigi önismereti, múltfeltáró munka már eddig is hozott kiemelkedő eredményeket. Punyó Mária, Móricz Kálmán és Fábián László és újabban Kovács Katalin jól ismert munkásságát komoly kiadványok dokumentálják, de hosszú lenne azoknak a sora, akik forrásközléseikkel, lokális kismonográfiáikkal hozzájárultak a helytörténet, helyismeret, néprajz és az ún. 'nagy' történelem helyi összefüggéseinek feltáráshoz. De látnunk kell azt is, hogy sok a megnyilvánulás kényszere által diktált, nem kellőképpen megalapozott és megírt munka is. Ez azt jelzi, hogy komoly alapművek, szakmai vezérfonalak nélkül nehezen szervezhető meg az egész területre kiterjedő helytörténeti tevékenység és ami a leglényegesebb: nehezen teremthető meg mindezek szintézise.

Ami a történeti kronológia kérdését illeti, ennek hiányát már a kezdet kezdetén érzékelték a helyi kutatók, s mintegy annak pótlásaként egyes általános ismertető munkákban mellékelten jelent meg egy-egy hosszabb-rövidebb áttekintés. Különösen a Dupka György által újtukra bocsátott kiadványokban találkozhattunk ilyen próbálkozásokkal. Ez a mostani azonban tudományos igénnyel és szakmai hozzáértéssel megszerkesztett kronológia.

A recenzens számára a legizgalmasabb a könyv Bevezetője, amely a kárpátaljai sajátosságokat tükröző, a kronológiaszerkesztés általános szabályaitól eltérő specifikus, csak másod- vagy igencsak elsődleges forrásokra támaszkodó munka „műhelytitkait” tárja fel. Itt tulajdonképpen a levéltári, gazdaságtörténeti, kultúrtörténeti, politikátörténeti, magyarságtörténeti stb. részmonográfiák hiánya az elsődleges, ami egyben a 22-es csapdája is. A most megjelent kronológia és a források szabad használata ugyanis e részmonográfiák megírásának alapja. Ezt a csapdát, amelyet maga a szerző problémakataszternek nevez, Fedinec Csilla a periferikus anyag életré keltésével lépi át.

A források megközelítésének e taktikus bemutatása mellett a bevezető tanulmány közli a régióknak a történelmi események függvényeként változó hivatalos elnevezéseit, elemzi a nagyobb történelmi sorsfordulókat, s mindehhez gazdag jegyzetanyagot társít. Ezt követi az igen alapos kronológia, amely időnként (például a népszámlálások időpontjához kötve) adattár is.

Mindezt néhány értelmező térképvázlat, gazdag irodalomjegyzék, személynévmutató, tezaurszként is felfogható tárgymutató, helynévmutató és intézményi mutató, valamint angol nyelvű összefoglaló teszi teljessé. A bevezetőben megírt politikátörténeti dokumentumgyűjteménnyel együtt ez az igen alapos kronológia minden helytörténeti kutató alapvető segédkönyvévé válhat.

A kiadvány sorsa amúgy erősen duna-medencei. A szerző Pesten dolgozó kárpátaljai, akinek munkáját ösztöndíjak segítették, s könyve a Teleki László Intézet és a Fórum Társadalomtudományi Intézet közös kiadási programja keretében jelent meg, Galánta–Dunaszerdahely impresszummal.

(Lilium Aurum Könyvkiadó, Galánta–Dunaszerdahely 2002.)

Szép 'óvilág'

Kárpátalja kincse – ígéri a szép kiállítású könyv címe. S hogy ez ne csak hangzatos bonmot legyen, arról a két szerző, a kiadvány megvalósításában oroszlánrészt vállaló Horváth Zoltán György és az útikönyveiről már ismert Kovács Sándor gondoskodik. A Kárpátalja felbecsülhetetlen építészeti és képzőművészeti értékeinek bemutatását célzó kiadvány az eddig legszebb és legszakoszerűbb a maga nemében. A több mint félszáz helyszínen készült fényképanyag plasztikusan és az építészeti jellegzetességeket, „mondanivalót” mindenkor megragadó módon állítja elénk ezt a még ma is csak töredékesen ismert látványvilágot.

A könyv nem egy kort, egy építészeti stílust emel ki, hanem a legősibb emlékektől a 20. századig felvonultatja mindazt, amelynek látványa meghatározza a tájat és aminek kultúrtörténeti jelentősége van. Az elsők közt kell említenünk a címlapon is szereplő gerényi rotundát, a román kor egyedülálló emlékét, amely sajnos a barbár „helyreállításnak és modernizációnak” köszönhetően ma már csak retusált fényképeken dokumentálható. A romanika többi emléke nehezen fogható meg, a számtalan pusztítás, hadak és jó szándékú építők rombolásának köszönhetően. Ezért is támad némi hiányérzete a helytörténeti kutatóknak, amikor az egyik leglátványosabb román kori rom, a szerednyei donzson képét nem találja a könyvben. Valószínűleg ez is, valamint a beregszentmiklósi, eredetileg reneszánsz várkastély (amely egyszerre híres I. Rákóczi Ferenc kényszerlakhelyeként valamint Petróczi Kata Szidónia menedékeként) is megközelítésük nehézsége és időigénye miatt maradhatott ki a bemutatott értékek közül.

Itt vannak azonban azok az eredetileg átmeneti román–gót stílusban épült templomok, amelyeket csak megtiptort, de végképp nem tudott elpusztítani az idő. Láthatjuk a beregszászvégardai, a dédai, csepei, feketeardai, borzsovai, mezővári, nagymuzsalyi, nagyszőlősi, nagyberegí, nagybégányi, tiszaujhelyi kigyósi, técsői, viski stb. templomokat, amelyek számtalan, sokszor szakoszerűtlen átépítés után is felismerhetően dokumentálják a középkort és a magyar kultúra jelenlétét ezen a sokat szenvedett vidéken.

Ami a szakoszerűtlen átépítéseket illeti, ezek közül az első helyen a beregszászi nagytemplom áll, amely eredetileg román stílusban épült, gótikus elemekkel bővült a város virágkorában, amikor Lokiotek Erzsébet itt udvart tartott, és egy kolostor–templom–zárdatemplom épületegyüttes részeként szolgálta a domonkos rend, a királyi udvar és a város hitéletét. A

Lubomirski herceg által vezetett lengyel betörést követően közel két évszázadig állta az idő ostromát, amikor a reformkor végén „helyreállították”, az egykori zárda kápolnájának bejáratát és a kismuzsalyi rom déli kapuját „felhasználva” nyerte el mai, centrálisnak tűnő alakját. A városban megpihenő Petőfi Sándor már csak ezt a külső látványt észlelte („van benne gót templom”). De nem tarthatjuk szerencsésnek a feketearcai templom igen szép déli kapujának elvakolását sem, éppúgy, mint a gerényi templom ’modernizálását’, aminek köszönhetően, ma a gázfűtés flexibilis elvezető csövei meredeznek a gótikus hajó ablakaiban.

Mindezt csak azért kellett elmondanunk, hogy felhívjuk a figyelmet: Kárpátalja műemlékvédelme – az utóbbi időben biztosított jelentős anyagi eszközök ellenére – korántsem mondható megnyugtatónak. Igazán csak annak a megőrzésében bízhatunk, ami még a föld alatt van (például a beregszászi ferences kolostor romjai!). A nagyszőlősi kolostor romjait ugyanis például szakszerűen feltárták, majd az impozáns romkeretet kiosztották hétvégi telkeknek és hamarosan támfalak készültek a nyolc évszázados kövekből.

Az eddigiekben egyetlen kiadványban sem kaptunk ilyen pontos képet a templomi freskómaradványokról és a festett famennyezetekről. Igazi meglepetése a kötetnek a Pap Gábor által a técsői templom mennyezetének szimbolikájáról, művészettörténeti összefüggéseiről közölt, a szép példát tágabb összefüggéseibe helyező, a magyar kultúra egységét tükröző és annak időn és téren túlemelkedő viszonyrendszerét bemutató, imponáló tanulmány.

A keserű példákat még idézhetnénk, de már eddig is eléggé eltértünk magától az ismertett könyvtől, amely a szakrális műemlékekből bemutatja még a legfontosabb ruszin fatemplomokat. Ízelítőt kapunk a háromosztatú keleti építészetből, a munkácsi uradalom területén elterjedt barokk stílusból és a máramarosi gótikus faépítészeti remekeiből, amelyek a maguk módján egyedülállóak az adott anyag és építési technika alkalmazásának területén.

Szerepelnek a könyvben a terület legfontosabb várai, kastélyai. Ez utóbbiak közt két igen jelentős műemlék mellett ott található egy tipikusan 19. századi vadászkastély, Beregvár. (Halvány hiányérzetet a már említett szentmiklósi mellett a beregszászi Bethlen-ház s tucatnyi kastélyjellegű udvarház – Beregszászvérgárdó, Bégány, Tiszakeresztúr, Tiszaújhely, Farkasfalva stb. – főúri lakóhelyeinek dokumentálatlansága okoz.) Tartalmazza a kötet a magyar vonatkozású emlékműveket, szobrokat és azokat a történelmi jelentőségű tájakat, amelyek meghatározzák Kárpátalja összképét.

A szép kiadványt a szerzők szakmai „névjege”, valamint német és angol nyelvű összefoglaló teszi teljessé.

(Masszi Kiadó – Romanika Kiadó, Budapest 2002.)

A „másik világ” kísértése

Kovács Katalin könyve (*Ha a lelkek... Lélekhiedelmek Salánkon*) a népi hiedelmek, a haldokláshoz és a halálhoz, a halál utáni léthez kapcsolódó rítusok különös világába enged betekintést egy etnikailag, vallásilag és geográfiai körülhatároltságában is tanulságos közösség, Salánk példáján. A magyar, ruszin és jelentős cigány lakosság – anélkül, hogy ellentétek feszülnének közöttük – mind lakóterületükben, mind hitvilágukban még ma is elkülönülnek, bár ez az utóbbi évtizedek mindent összerosó hatalmi politikájának következtében néhol már oldódott.

Magát a nyelvhatáron fekvő, kárpátaljai viszonyokhoz képest nagy lélekszámúnak mondható falu történetét a szerző külön fejezetben mutatja be. Ez a történeti ismertető a szakirodalom ismeretéről és biztos kezeléséről tanúskodik, egyben megalapozza a kuta-

tás kiindulópontjait, feltételeit. Még a legnagyobb szigorúsággal is csak néhány értelemzavaró sajtóhírára érdemes felhívni a figyelmet. A Rozsályi Kun család természetesen nem kun, ez a genus közös családneve, így kisbetűs írása csak véletlen lehet. Valószínűleg már eleve öröklött elírás viszont az utolsó tatárjárás 1714-es említése. Az Ugocsa megye számára rendkívül tragikus és az etnikai átalakulást sokban befolyásoló ún. utolsó tatárjárás 1717-ben volt s bár Salánkról csak négy parasztgazdát hurcoltak el, a környezet, a megye viszonyainak átalakulása ezt a községet is érintette.

Ez a fejezet mutatja be Salánk etnikai és vallási viszonyait is. Itt is találkozhatunk azal a kárpátaljai sajátossággal, hogy a nyelvváltás, az eredeti lakossághoz való nyelvi aszszimilálódás sokkal elfogadottabb folyamat, mint a hitváltás. Közvetve ez a tény is alátámasztja azt a kutatói álláspontot, hogy a ruszinságot az évszázadok során a nagyobb szláv tömegbe való beolvadástól a görög katolikus vallás mentette meg, hiszen abban a viszonylatban a nyelvi közelség is motivációs eszközként van jelen. Külön értéke a könyvnek a cigány lakosság közösségként való megjelenítése, az azt romboló külső, az egykori szovjet birodalomhoz fűződő hatások bemutatása.

A szakirodalom áttekintése szerény címmel szereplő fejezet a kötet *szakmailag talán leg-színvonalasabb, legértékesebb része*. Ez a tanulmány a halálkultuszt történeti, társadalmi, gazdálkodástörténeti, vallási és „kültörténeti” hatások viszonyrendszerébe helyezi. A magyar nyelvterületen eléggé megkopott hagyományréteg határvidékén sorra veszi a szomszédos népek és a belső etnikai-vallási csoportok még többé-kevésbé élénken élő mítoszrétegét, szokásrendszerét. Joggal hívja fel a figyelmet arra, hogy valamennyi hagyományréteg között ez a legállandóbb. A kereszténység felvétele előtti lélekhit sajátosságait éppúgy magába foglalja, mint a keresztény egyházak tanításait. Tegyük hozzá: mindez elképzelhetően egy még ősbib, elemibb hitvilág közegeben gyökerezik, s csak megnyilvánulási formái változtak a vallási ideológiák megjelenésével. Ez jellemző például a Mária-hit ősi gyökereire is.

Maga az elemzés az előjelek-haláljelek felsorakoztatása után bemutatja a lélek útját. Ebben a részben megjelenik a közösség racionalitása, az elkerülhetetlenbe való beletnyugvás, ugyanakkor feltűnik a ma már kevésbé ismert túlvilág-kép, egy olyan világ, amely csak részben magyarázható az ember jobb, szebb iránti vágyával. Az észak-amerikai indiánok kettős világképétől mindez távol áll, de ezen a szinten is felismerhető a Kárpát-medencébe hozott hiedelemvilág néhány eleme. Különösen jellegzetes a boszorkányok, tudákosok halálával kapcsolatos adatanyag, amely – mint annyi más területen – itt is inkább a táltosok, mintsem a sámánok egykori tiszteletére utal. A halott túlvilági helykeresésének, a lélek vissza-visszatérésének igen sajátos dokumentuma a lisztzórás hagyománya, amely nem véletlenül szerepel elkülöníthető egységként a kötetben.

A kutatás hitelességét mutatja, egyben a hasonló bűvárkodások mintájaként is szolgálhat a három etnikai-vallási csoportból választott közel száz adatközlő felsorolása és a gyűjtött anyag tájlemezeken tükröző, hiteles nyelvi közlése. A gazdag illusztrációs anyag, számos dokumentumértékű fotóval, Salánk lakosságának térbeli etnikai elhelyezkedésének vázlata, a gazdag hivatkozási anyag, irodalomjegyzék és a kevésbé ismert szavak szószeredete teszi a könyvet az utóbbi évek legszínvonalasabb kárpátaljai néprajzi monográfiájává, méltó társává Panyakó Mária, Vári Fábán László és Móricz Kálmán munkáinak.

Joggal írja a magyar népszokások, néphit egyik legjobb kutatója, Pócs Éva meleg hangú bevezetőjében, hogy a kötet joggal tarthat igényt mind a szakma, mind a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére. Semmiképpen sem lehet egyszerű szakmai téma, ami egy szép, fiatal, képzett és okos nőt a thanatológia kutatására inspirál; a halál végső ölelésének kutatására az emberi életosztón legtermészetesebb reflexiói helyett.

(Intermix Kiadó, Ungvár–Budapest 2002.)